National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(67): 196-201
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा
शोधच्छात्रः, ज्योतिष विभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नव देहली

शोध निर्देशक: -
प्रो. विनोदकुमारशर्मा
वरिष्ठाचार्यः ज्योतिष विभाग,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्व
विद्यालय,
नवदेहली।

Correspondence:
विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा
शोधच्छात्रः, ज्योतिष विभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रीयसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नव देहली

ज्योतिषशास्त्रस्य वेदमूलकत्वम्

विशिष्टाचार्य आशुतोष शर्मा, प्रो. विनोदकुमारशर्मा

वेद शब्दः संस्कृतस्य "विद्" धातोः उत्पन्नः अस्ति, यः सर्वाधिकः प्रमुखः च मूलः अर्थः "ज्ञानम्" अस्ति। "विद्" धातोः द्वारा वेद शब्दस्य उत्पत्तिः तस्य ज्ञानस्य सूचयति, यं प्राचीन ऋषयः स्वस्य आर्ष दृष्ट्या प्राप्य स्वयं ज्ञानं कृतवान्, यः च अस्य विश्वस्य सार्वभौमिकं सत्यं अस्ति। संस्कृत व्याकरणस्य अनुसारं "वेद" शब्दः निम्नलिखित चार धातूनां विभिन्नार्थे निर्मितः अस्तिः

1. विद् सत्तायाम् (होना) - दिवादि धातु
2. विद् ज्ञाने (जानना) - अदादि धातु
3. विद् विचारणे (विचारना) - रुधादि धातु
4. विद् लाभे (प्राप्त करना) - तुदादि धातु

वेद शब्दः आर्ष ग्रन्थेषु अनेके स्थले दृष्टिमान् अस्ति च अथर्ववेदे च ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राप्तः अस्ति।[1] बहुवचनं इति ऋग्वेदं, यजुर्वेदं च सामवेदं च उद्दिश्यते ।[2] यथा –

ऋचं साम यदप्राक्षं हविरोजो यजुर्बलम्।
एष मा तस्मान्मा हिंसीद्वेदः पृष्टः शचीपते ॥[3]
स इमानि त्रीणि ज्योतीं ष्यधि ततापा।
तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात् सामवेदः।[4]
चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति।[5]

आचार्य सायणेन अनुसारं, वेदः तं ज्ञानं उच्यते यः इष्टस्य (वांछितस्य) प्राप्तिं च अनिष्टस्य (अवांछितस्य) निवृत्तिं च लौकिकानां (सांसारिकानां) उपायानां निर्देशं करोति । यथा -

इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहारयोरलौकिकम् उपायं यो ग्रन्थो वेदयति, स वेदः।[6]

मनुः के अनुसार, वेदः सम्पूर्ण धर्मस्य मूलं अस्ति च वेदेषु वर्णितं ज्ञानं एव कस्यापि धर्मस्य प्रमाणं अस्ति। वेदः केवलं धार्मिकं च आध्यात्मिकं ज्ञानं यावत् सीमितं न अस्ति, किं तु मानवजीवनस्य प्रत्येक पक्षं समाहितं करोति। अत्र दार्शनिकसिद्धान्तः, राजनीति, समाजशास्त्र, अध्यात्म, मनोविज्ञान, आयुर्वेद, गणित, ज्योतिष, वास्तुशास्त्र, भौतिकी, रसायनशास्त्र, वनस्पतिविज्ञान, जंतु विज्ञान, प्रौद्योगिकी, वृष्टिविज्ञान, भूगर्भविज्ञान, अर्थशास्त्र, नाट्यशास्त्र, काव्यशास्त्र, कामशास्त्र च विविधकलानां समृद्धं विवरणं लभ्यते। वास्तवतः, वेदेषु तथा कश्चित् विषयः न अस्ति यस्य मूलभूतसिद्धान्तानां जानकारी न अस्ति। वेदस्य चारः प्रमुखाः शाखाः सन्तिः ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, च अथर्ववेदः, यत्र जीवनस्य प्रत्येक पक्षस्य सम्बन्धित ज्ञानस्य विशालं भण्डारं अस्ति। यथा -

वेदोऽखिलो धर्ममूलं ।।[7]
यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो, मनुना परिकीर्तितः। [8]
स सर्वोऽभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि सः।।
भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति । [9]

ज्योतिषशास्त्र

ज्योतिष - ज्योतिष शब्दस्य व्युत्पत्तिः "द्युतेरिन्नादेशश्च जः" इति रूपेण कीता अस्ति, अर्थात् "द्युत् दीप्तौ" धातुना इसिन् प्रत्यय च दकार जकारादेशेन ज्योतिष इति वा ज्योतिः इति शब्दः प्राप्नोति । ततः, अर्शआदिभ्योऽच् इति अच् प्रत्ययस्य योगेन ज्योतिष अकारान्तशब्दस्य निर्माणं कृतम् । पाणिनीयसूत्रेण अण प्रत्ययस्य प्रयोगे ज्योतिष शब्दस्य अर्थः ज्योतिषसम्बन्धितसिद्धान्तः अथवा ग्रन्थः निर्माणम् भवति ।

ज्योतिषशास्त्रस्य उद्देश्यं ग्रहाणां नक्षत्राणां च अन्येषां प्रकाशपिण्डानां च व्यवहारैः सत्यमज्ञानं प्राप्यते अज्ञानस्य निवृत्तिः च कृत्यते। अत्र ग्रहाणां नक्षत्राणां च गणना च तेषां प्रभावः अध्ययनं कृतं अस्ति। एषा च आकाशीयपिण्डानां गत्याः स्थितयोः आधारतः भविष्यवाण्यः कृत्यन्ते च सत्यम् अन्विष्यते। "धातवः अनेकार्थाः" सिद्धान्तेन "दृश्" धातोः अर्थं स्मृत्वा ज्योतिषशास्त्रस्य त्रैकालिकं प्रभावं (भूतकालं, वर्तमानं च भविष्यं च) अवबोधितुं शक्यते। ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य प्रधानं अङ्गं च नेत्रं इव दृष्टम् अस्ति, यः वेदस्य ज्ञानं स्पष्टं कर्तुं च तस्य यथार्थतां अवबोधितुं सहायकं भवति। पाणिनिः एषं विराट्पुरुषस्य चक्षुः स्थलं दत्तवान्, यः सर्वाणां प्राणिनां मार्गदर्शनं करोति।

आचार्य लगधः ज्योतिषशास्त्रस्य महिमां च महत्वं च स्पष्टयति। एषः शास्त्रः वेदाङ्गेषु उच्चं स्थानं धारयति तथा यज्ञानां सम्यक् आयोजनस्य हेतु अनिवार्यं अस्ति। अनेन प्रकारेण, ज्योतिषशास्त्रं न केवल भविष्यवाण्याः माध्यमं अस्ति, किंतु मनुष्यजीवनस्य सर्वाणां पृष्ठभागानां अवगाहनं च तस्य संचालनं च महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति । यथा -

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम्॥[10]
वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्॥[11]

पाणिनिः अष्टाध्याय्यां व्याकरणसूत्राणां सह नक्षत्राणां च ज्योतिषस्य सह अन्येषां महत्वपूर्णसूत्राणां उपलभ्यते। पाणिनिः अस्मिन् ग्रन्थे न केवल संस्कृतभाषायाः व्याकरणं व्यवस्थितम्, अपि तु ज्योतिषशास्त्रस्य विविधपृष्ठभागानां समावेशं अपि कृतम् । यथा -

कालोपसर्जने च तुल्यम् ।[12]

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।[13]

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।[14]

नक्षत्रेण युक्तः कालः ।[15]

विभाषा फाल्गुनी ।[16]

नक्षत्र

नक्षत्रशब्दस्य अर्थः अस्ति "नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा।" एषा व्युत्पत्ति नक्षत्राणां स्वभावं दर्शयति, यानि प्रकाशं च शोभां च सह आकाशे गतिशीलानि सन्ति। एषा व्युत्पत्ति निम्नलिखितश्लोकात् स्पष्टा अस्ति: -

नक्ष गतौ + "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्"।[17]

अमरकोशे नक्षत्रस्य पर्यायवाची इव प्रकाराः सन्ति:

नक्षत्र। ऋक्षम्। भ। तारा। तारका। उडु। धिष्णय। ज्योतिस् ।।[18]

वेदेषु नक्षत्राणां "शकधूम" इत्युपदिष्टं नाम अस्ति। "शकः" इति संस्कृतधातु "शक्" इत्यस्मिन् उत्पन्नं, यस्य अर्थः अस्ति सक्षमः वा योग्यः भवति, अथवा शक्तिं प्राप्नोति। "शक्" धातुः "स्वादि" (परस्मैपदी) + "अच्" इत्यप्रत्ययेन निर्मितं, यस्मिन् "शक" इति शब्दः प्राप्यते। "धूमः" इत्यस्मिन् शब्दः "धू" धातोः अस्ति, यस्य अर्थः हिलयितुं, कंपनं, वा धुनिम् अस्ति। अनेन प्रकारेण, "शकधूम" इति नक्षत्राणां तात्पर्यं अस्ति, यानि हिलयितुं वा चमकितुं शक्तिमन्ति । अथर्ववेदे उपदिश्यते यः नक्षत्राः शक्तिमन्तः च स्थिराः सन्ति, यदि राजा (शासकः) तेषां उपेक्षां करोति, तर्हि सः दुष्कृतानां परिणामानां भोगं प्राप्नोति। पुनः यः शुभः च सामर्थ्यमानः नक्षत्रः राज्यं आशीर्वादं ददाति, ते तं राज्यं समृद्धिं च स्थिरतां च प्रदास्यन्ति । यथा -

शकधूमं नक्षत्राणि यद् राजानमकुर्वत्।
भद्राहमस्मै प्रायच्छन्निदं राष्ट्रमसादिति ॥[19]

छान्दोग्य उपनिषदि वर्णनम् अस्ति यत् चन्द्रमा येन मार्गे आकाशे गच्छति, तस्मिन् प्रमुखतारेषु वा नक्षत्रेषु ज्योतिषे नक्षत्राणि इति उच्यन्ते। सूर्यसिद्धान्तेन अनुसारेण, पूर्णिमातिथौ चन्द्रमास्य नक्षत्रस्य आधारतः मासस्य नामकरणं कृतम् अस्ति। यथा –

नक्षत्र नाम्ना मासस्तु ज्ञेयाः पर्वातयोगतः ।[20]

निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥[21]

वैदिककाले, ज्योतिषज्ञानां "नक्षत्रादर्श" इति नाम क्रियते । -

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्यः स्नाम स्वप्राया अन्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञाय नक्षत्रदर्शमा शिखायै
प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनं मर्यादाय प्रश्नविवाकम्॥[22]

वेदेषु उपदिष्टं अस्ति यत् ब्रह्मैव देवतान् पश्यति च ब्रह्मैव दैवीय प्रभावं पृथिव्यां धारयति । ब्रह्मैव अन्यानां नक्षत्राणां स्थितिं निश्चितुं कर्ता अस्ति, तथा ब्रह्मैव श्रेष्ठानां नक्षत्राणां मान्यतां ददाति । -

ब्रह्म देवां अनु क्षियति ब्रह्म दैवजनीर्विशः।
ब्रह्मेदमन्यन्नक्षत्रं ब्रह्म सत्क्षत्रमुच्यते॥[23]

विराट् पुरुषस्य शरीरस्य नक्षत्राणि सर्वत्र व्याप्तानि सन्ति, यथा व्यान वायु शरीरमध्ये सर्वत्र व्याप्ता अस्ति। व्यानः (श्वासे जीवितं) वायु कार्यं प्राणशक्तिं वितरणं, रक्तस्य प्रवाहं, मांसपेशीणां संकुचनं च शिथिलकरणं च, अंगेषु समन्वयं च धारयति। अनेन प्रकारेण, नक्षत्राणि तस्मिन् विराट पुरुषे चतुर्थं व्यानं सन्ति । -

तस्य व्रात्यस्य। योऽस्य चतुर्थो व्यानः तानि नक्षत्राणि॥[24]

तमृतं च सत्यं च सूर्यश्च चन्द्रश्च नक्षत्राणि चानुव्यचलन् ।[25]

वैदिकसाहित्ये च ज्योतिषसाहित्ये च चन्द्रं नक्षत्रपतिः इति उच्यते च सत्ताईस नक्षत्ररूपिण्यः पत्न्यः इव कथिताः । वेदेषु उपदिष्टं अस्ति यत् चन्द्रमा, यः नक्षत्राणां स्वामी अस्ति, अस्मान् सुरक्षितुं रक्षतु । चन्द्रस्य प्रभावेन सर्वाणि नक्षत्राणि नियंत्रितानि सन्ति । -

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु ।[26]

तस्यामू सर्वा नक्षत्रा वशे चन्द्रमसा सह ॥[27]

हे समुद्रस्य स्वामी, यः प्रवहमानः च अग्निम् नियंत्रयति, तथा पृथिव्याः स्वामी, हे चन्द्रमा, यः नक्षत्राणां स्वामी अस्ति, कृपया त्वं एकं अद्वितीयं वृषभं भूत्वा भव । -

समुद्र ईशे स्रवतामग्निः पृथिव्या वशी ।

चन्द्रमा नक्षत्राणामीशे त्वमेकवृषो भव ॥[28]

चन्द्रमा नक्षत्रैः सह आकाशं पारयति । तं चन्द्रमाः प्रति गच्छामि। सः त्वां रक्षतु च त्वां सुरक्षा तथा संरक्षणं प्रदास्यतु । -

चन्द्रमा नक्षत्रैरुदक्रामत्तां पुरं प्र णयामि वः।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥[29]

चन्द्रनक्षत्रविशेषे जन्म लेणः वीरपुरुषः अस्ति। यथा चन्द्रः वर्धते, तथा सः कदापि पितरं न हन्ति, न च तस्मिन् अपकारं करोति, मातरं च कदापि अपमानं न करोति । -

व्याघ्रेऽह्न्यजनिष्ट वीरो नक्षत्रजा जायमानः सुवीरः।

स मा वधीत्पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीज्जनित्रीम् ॥[30]

चन्द्रमा, यः सूर्यस्य किरणां उपरि स्थितः, आनुमानितः एकलक्ष योजनानां दूरीं प्राप्यते। सः सूर्यस्य एकवर्षस्य कालस्य अपेक्षायां स्वपक्षैः मासिककाले तीव्रागत्यगच्छति । सः केवलं सवा नक्षत्राणां (1.25 नक्षत्र) माध्यमेन एकदिवसस्य पक्षकाले पूर्णं करोति च सर्वप्रथमं गच्छमानः ग्रहः अस्ति, यस्य गति अत्यन्तं तीव्रं अस्ति । -

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्य-मानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्ति

पक्षाभ्यां मासभुक्ति सपादर्क्षभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥[31]

चन्द्रस्य त्रिम्लक्ष योजनानां ऊर्ध्वे मेरुपर्वते दक्षिणतः कालचक्ररूपेण ईश्वरात् नक्षत्राणि स्थापितानि च व्यवस्थितानि सन्ति। एषां नक्षत्राणां अभिजीत् सहित अष्टाविंशति नक्षत्राणि सन्ति । -

तत उपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनेव

कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टाविंशतिः।।११॥[32]

एतेषां सर्वेषां नक्षत्राणां विविधता प्राप्यते, यः कारणेन तेषां प्रभावेषु अपि विविधता लभ्यते। अथर्ववेदे उपदिष्टं अस्ति यत् आकाशे विचित्रं च चमकितं च एषां नक्षत्राणां अस्ति, यानि संसारे विभिन्नप्रकारे गच्छन्ति च यैः गत्यः अपि विविधाः सन्ति। वेगस्य ध्वनिं च सुमति इच्छा युतः, अहं प्रतिदिनं परमात्मनं पूजामि । -

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि ।

तुर्मिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि गीर्भिः सपर्यामि नाकम् ॥[33]

हे अग्नि, कृत्तिका च रोहिणी नक्षत्राणि अस्मान् सुखपूर्वक आह्वानं कुर्वन्तु। मृगशिरा नक्षत्रं मंगलकारी अस्तु च आर्द्रा नक्षत्रं शान्तिप्रदायिनी अस्तु। द्वे पुनर्वसु नक्षत्राणि च प्रकाशमान पुष्य नक्षत्रं अस्मान् शुभानि सन्तु। आश्लेषा च मघा नक्षत्राणि अस्मान् सुन्दरमार्गं निर्मन्तु । -

सुहवमग्ने कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शमार्द्रा ।

पुनर्वसू सूनृता चारु पुष्यो भानुराश्लेषा अयनं मघा मे ॥[34]

पूर्वफल्गुनी च उत्तरफल्गुनी नक्षत्राणि पुण्यकारी सन्तु, हस्त च चित्रा नक्षत्राणि शुभतां ददातु। स्वाति नक्षत्रं सुखदायकं अस्तु च विशाखा नक्षत्रं सुखपूर्वक आह्वानं कुरुतु, अनुराधा नक्षत्रं अपि अनुकूलं भवतु। ज्येष्ठा नक्षत्रं शुभं भवतु च मूल नक्षत्रं सर्वप्रकाराणां विपत्तिषु मुक्तं भवतु। -

पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति सुखो मे अस्तु।

राधे विशाखे सुहवानुराधा ज्येष्ठा सुनक्षत्रमरिष्ट मूलम् ॥[35]

पूर्वाषाढा च उत्तराषाढा नक्षत्राणि ऊर्जा ददातु। अभिजित नक्षत्रं मम पुण्यं प्रापयतु, श्रवण च श्रविष्ठा नक्षत्राणि मां सुपुष्टता (सौस्थ्यं च समृद्धिं) प्रदास्यन्तु । -

अन्नं पूर्वा रासतां मे अषाढा ऊर्जं देव्युत्तरा आ वहन्तु ।

अभिजिन्मे रासतां पुण्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥[36]

शतभिषा नक्षत्रं मम महानं च सर्वोत्तमं आशीर्वादं आगच्छतु, पूर्वाभाद्रपद च उत्तरा भाद्रपद नक्षत्राणि मां सुरक्षा ददातु। रेवती च अश्विनी नक्षत्राणि मम भाग्यं च समृद्धिं च आगच्छताम्, भरणी नक्षत्रं मम धनं च ऐश्वर्यं च आगच्छतु । -

आ मे महच्छतभिषग्वरीय आ मे द्वया प्रोष्ठपदा सुशर्म ।

आ रेवती चाश्वयुजौ भगं म आ मे रयिं भरण्य आ वहन्तु ॥[37]

नक्षत्रचक्रे (शिंशुमार) नक्षत्रमण्डलम् द्वाभागे विभक्तं अस्ति – देवनक्षत्रं च यमनक्षत्रं च। शिशुमारकुण्डले, द्वौ पार्श्वौ समसंख्या-युक्तानि नक्षत्राणि सन्ति, यत्र दक्षिणभागे उत्तरायणनक्षत्राणि स्थितानि, उत्तरभागे दक्षिणायननक्षत्राणि स्थितानि ।-

तस्य दक्षिणावर्त-कुण्डलीभूतशरीरस्थ यान्युदगयनानि दक्षिणपारश्वे तु

नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सवब्ये ॥[38]

अथर्ववेदे नक्षत्रमण्डलम् विशेषश्रेणीं अनुसारं विभक्तुम् विधानं उपदिष्टं अस्ति ।-

तस्यव्रात्यस्य।योऽस्य चतुर्थो व्यानस्तानि नक्षत्राणि ॥[39]

काठक संहितायां वर्णितं अस्ति यत्, अग्निदेवता कृत्तिका नक्षत्रस्य देवता, प्रजापतिदेवता रोहिणी नक्षत्रस्य देवता, मरुतदेवता मृगशिरा नक्षत्रस्य देवता, रुद्रदेवता आर्द्रा नक्षत्रस्य देवता, अदितिदेवता पुनर्वसु नक्षत्रस्य देवता, बृहस्पतिदेवता तिष्य (पुष्य) नक्षत्रस्य देवता, सर्पदेवता अश्लेषा नक्षत्रस्य देवता, पितृदेवता मघा नक्षत्रस्य देवता, भगदेवता पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्रस्य देवता, अर्यमादेवता उत्तराफल्गुनी नक्षत्रस्य देवता, अर्यमाः (सविता) हस्त नक्षत्रस्य देवता, त्वष्टा देवता चित्रा नक्षत्रस्य देवता, वायुदेवता निष्टया (स्वाति) नक्षत्रस्य देवता, इन्द्राग्निदेवता विशाखा नक्षत्रस्य देवता, मित्रदेवता अनुराधा नक्षत्रस्य देवता, इन्द्रदेवता ज्येष्ठा नक्षत्रस्य देवता, निर्ऋतिदेवता मूल नक्षत्रस्य देवता, आपदेवता पूर्वाषाढा नक्षत्रस्य देवता, विश्वे देवता उत्तराषाढा नक्षत्रस्य देवता, विष्णुदेवता अश्वत्था (श्रवण, श्रोणा) नक्षत्रस्य देवता, वसु देवता श्रविष्ठा (धनिष्ठा) नक्षत्रस्य देवता, वरुणदेवता शतभिषज नक्षत्रस्य देवता, अज एकपाद देवता प्रोष्ठपदा (पूर्वाभाद्रपद) नक्षत्रस्य देवता, अहिर्बुध्न्यो देवता उत्तरप्रोष्ठपदा (उत्तरभाद्रपद) नक्षत्रस्य देवता, पूषादेवता रेवती नक्षत्रस्य देवता,

अश्विनौ देवता अश्विनी नक्षत्रस्य देवता, यमदेवता भरणी नक्षत्रस्य देवता सन्ति। -

अग्नि देवता कृत्तिका नक्षत्रं प्रजपतिर्देवता रोहिणी नक्षत्रं मरुतो देवतेन्वका नक्षत्रं
रुद्रो देवता बाहुर्नक्षत्रमदितिर्देवता पुनर्वसुर्नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवता तिष्यो नक्षत्रं
सर्पा देवताश्लेषा नक्षत्रं पितरो देवता मघा नक्षत्रं भागो देवता फल्गुनीर्नक्षत्रमर्यमा
देवतोत्तराः फल्गुनीर्नक्षत्रं सविता देवता हस्तौ नक्षत्रं त्वष्टा देवता चित्रा नक्षत्रं
वायुर्देवता निष्टया नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता विशाखं नक्षत्रं मित्रो देवतानूराधा नक्षत्रमिन्द्रो
देवता ज्येष्ठा नक्षत्रं निर्ऋतिर्देवता मूलं नक्षत्रमापों देवताषाढा नक्षत्रं विश्वे देवता
देवतोत्तरा अषाढा नक्षत्रं विष्णुर्देवताश्वत्थो नक्षत्रं वसवो देवता श्रविष्ठा नक्षत्रं
वरुणो देवता शतभिषड नक्षत्रमज एकपादद्देवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्न्यो
देवतोत्तरे प्रोष्ठपदा नक्षत्रं पूषा देवता रेवती नक्षत्रमश्विनौ नक्षत्रं यमो देवताप
भरणीर्नक्षत्रमग्ने रुचस्स्थ प्रजापतेस्सोमस्य धातुर्भूयासं प्रजनिषीय
तेन ब्रह्मणा तेन च्छन्दसा तया देवतयांगिरस्वद् ध्रुवास्सीदत ॥[40]

वैदिकसाहित्ये एषः देवता ईश्वरस्य विभिन्न कार्यकारिणी शक्तयः अस्ति। वेदेषु एषां देवतानां संख्या एकातः षट् सहस्राणि प्राप्यते। यास्केन अपि अनेन विषये पुष्टि निरुक्तशास्त्रे कृतं अस्ति, तथा शौनकः अपि बृहत्तमेषु एषां स्वीकृतिं प्रकटितवान्।[41] एतेषां दैविकशक्तीनां स्वरूपात् प्रकृतौ ईश्वरस्य विविध कार्यपद्धतिः प्रकटिता अस्ति। देवते विषये निरुक्तशास्त्रस्य उक्तिः अस्ति - देवता सः यः दातुम् अर्हति, स्वयं प्रकाशयुक्तः अस्ति, अन्यं प्रकाशयुक्तं करोति च, तथा द्युलोकस्थः अस्ति। -

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तिं अग्निं यमं मातरिश्वानमाहु:।[42]
माहाभाग्याद् देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते।[43]
देवो दानाद् वा, दीपनाद् वा, द्योतनाद् वा, द्युस्थानो भवतीति वा।[44]

देवतानां स्वरूपं तेषां प्रकृत्या युक्तम् अस्ति, अतः किञ्चित् देवता मानवरूपेण वर्णिताः सन्ति, यथा मरुत्, इन्द्र, वरुण इत्यादयः, यैः चेतनरूपा स्तुतयः प्राप्यन्ते। अन्ये तु, यथा अग्निः, चन्द्रः, पृथ्वी, सूर्यः इत्यादयः, तेषां अचेतनरूपाः स्तुतयः प्राप्यन्ते। -

पुरुषविधा: स्यु:, इत्येकम्। चेतनावद् हि स्तुतयो भवन्ति।
अपुरुषविधा: स्यु: इत्यपरम्।[45]

नक्षत्रस्वरूपज्ञानम् एषां देवतानां प्रकृत्या विशेषं योगदानं अस्ति। देवतेः प्रकृति एव नक्षत्रविशेषे प्राप्यते प्रभावं व्यक्तयति। वैदिकऋचाः च मन्त्रेषु देवतानां सन्दर्भे अनेकस्थाने कार्यशैली, स्वरूप, गुण, विभागाः च वर्णिताः सन्ति। ऋग्वेदे प्रार्थना अस्ति यः आकाशे फैलमानानां नक्षत्राणां च आकाशसङ्गतः स्थितानां शक्तिशालिनां देवतानां संदर्भे अस्ति यः एषां भूमिं च आकाशं च संभालयन्ति। एते नक्षत्राः च देवताः अस्मान् रक्षन्तु च सम्पूर्णं शक्ति च समर्थनं प्रदास्यन्तु। -

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः।
दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥[46]

ऋग्वेदे वर्णितं अस्ति यत् देवाः नक्षत्रैः आकाशं तद्वद् सुसज्जितं काले अश्वे स्वर्णाभूषणैः अलंकृतं। यथा -

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन्।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥[47]

अथर्ववेदे कथितं अस्ति यत् एते देवतानां नक्षत्ररूपाः सेनाः च सूर्यकिरणः जागृताः च सचेताः अस्ति। ते अस्माकं शत्रूंः पराजयन्तु। -

एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः।
अमित्रान्नो जयन्तु स्वाहा॥[48]

ऋग्वेदे निर्ऋतिः (मूलनक्षत्रदेवताः) विषये वर्णनं अस्ति - "हे देवताः, अस्मिन् शरीरनि शान्तिं च कल्याणं च स्थापितुम् आकाशताम्," इति। च मृत्यु देवी निर्ऋतिः मम वृद्धिं दूरम् अनयतु। एषा निर्ऋतिः, या मनुष्यं दुष्परिणामस्वरूपं तत्र प्रेषयति, यः निऋच्छति इति विनाशकारी कर्म करोति च दण्डयति। -

अत्रा शिवां तन्वों धासिमुस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत ॥[49]
वै निऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति।[50]

निर्ऋति देवी मृत्यु च रोगस्य अधिष्ठात्री देवी सन्ति। तासां वर्णनं श्रुति-ग्रन्थेषु विभिन्नरूपेण दृश्यते। यजुर्वेदे तेषां स्वरूपं एषः प्राकृतः - "नमस्कारः ते, निर्ऋति देवी, या तेजस्विनी अस्ति, एषं जनं बन्धनात् मुक्तयस्व। यमस्य सह, त्वं यमेन सह, तं उत्तमलोकं आरोहितुं कुरु। -

निर्ऋति देवता मृत्योः रोगस्य च अधिष्ठात्री देवी निर्ऋतिरस्ति।
तद्वर्णनमपि श्रुतिषु विग्रहरूपेण बहुधोपलभ्यते।
तत्र यजुर्वेदे अस्या: स्वरूपवर्णनमेवमस्ति।
नम: सुते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृताबन्धमेतम्।
यमेन त्वं यम्यासंविदानोत्तमे नाकेऽधिरोहयैनम् ।।[51]

ऋग्वेदे अश्विनी नक्षत्रस्य देवता अश्विनीकुमारयोः विषये वर्णितम् अस्ति - "हे नासत्य (अश्विनौ), धनं, साम्राज्यम्, संतानं, दीर्घायुः च वीर्यं युष्मद् गच्छन्तु, गङ्गानदीं समीपम्। यज्ञस्य त्रिषु भागेषु लाभं प्राप्यताम्, युष्माकं उपस्थानेन आवश्यकं अस्ति। -

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता।
आ जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥[52]

ऋग्वेदे उल्लेखितं अस्ति - "हे अश्विनौ, युष्माकं विजयं प्राप्यं च शत्रूंः पराजितुं च सामर्थ्यं अस्ति। युष्माकं साहाय्येन रक्षकाश्च दुष्टशक्तयः नाशितुं समर्थः, उषा (प्रभात) सह सूर्य च चन्द्रमाः सह समृद्धिं प्राप्नुयाम।-

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नॄन्हतं रक्षांसि सेधतममीवाः।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥[53]

ऋग्वेदे रोहिणी नक्षत्रस्य देवता प्रजापतिं च मघा नक्षत्रस्य देवतानां पितृं विषये वर्णितम् अस्ति - हे प्रजापति, सर्वेषां देवतानां च पितृणां कृपया प्रजा च सम्पत्तिं मम प्रदास्यताम्। शुभा च कल्याणकारी गवां मम गोष्ठे स्थातुं च, वयं च संततिभिः सुखपूर्वकं वसाम। हे प्रजापति, त्वं सर्वश्रेष्ठः च अधिकवृद्धः अस्ति, च त्वं अस्माकं हवनस्य सर्वश्रेष्ठ वस्त्राणि उचितं स्वीकुर्वन्। प्रतिदिनं त्वां श्रेष्ट यज्ञे च हवनं च

निमंत्रयामः। सदा त्वं अस्माकं यज्ञे पूज्यः अस्ति, च तव शौर्यं च देवत्वं सर्वेषां सम्मानं प्राप्यं योग्यं अस्ति । -

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥[54]
प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्याम्।
ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।
अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥[55]

अथर्ववेदे आर्द्रा नक्षत्रस्य देवता रुद्रं विषये वर्णितम् अस्ति - "यः रुद्रः च पशुपतिः अस्ति, तेषां विनाशकारी बाणानां वयं ज्ञातः, तत्रापि तेषां कृपया वयं सदा शुभाः च कल्याणकारीः भूयाम । -

भवाशर्वाविदं ब्रूमो रुद्रं पशुपतिश्च यः।
इषूर्या एषां संविद्म ता नः सन्तु सदा शिवाः ॥[56]

ज्येष्ठा नक्षत्रस्य देवता इन्द्रस्य विषये वेदेषु उल्लेखितम् अस्ति - "त्वं महान् अस्ति, च त्वं क्षत्रे अनुग्रहं कृतवान् । द्यौं त्वं सम्मानितवान्, च त्वं वृत्रं (दैत्यराजम्) पराजितवान्, च सिन्धून् (नदीनाम्) स्ववशे कृतवान् । त्वं शक्त्या एतानि सर्वाणि कार्याणि सम्पादितवान् । -

त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः।
त्वं वृत्रं शवसा जघन्वान्त्सृजः सिन्धूँरहिना जग्रसानान् ॥[57]

विशाखा नक्षत्रस्य युग्म देवतयोः इन्द्राग्नयः विषये उल्लेखितम् अस्ति - "हे इन्द्र-अग्नि, त्वं शतदाव्नी च अश्वमेधस्य (राज्याभिषेकस्य) शक्तिम् धारयति। त्वं अत्यन्तं वीर्यवान् अस्ति च स्वशक्तिम् तद्वत् संभाष्यति यथा सूर्यः आकाशे स्थिरः भवति । -

इन्द्राग्नी शतदाव्न्यश्वमेधे सुवीर्यम्।
क्षत्रं धारयतं बृहद्दिवि सूर्यमिवाजरम् ॥[58]

शतभिषक् नक्षत्रस्य देवता वरुणस्य विषये उल्लेखितम् अस्ति - हे वरुण, त्वम् यः व्यापकं च महानं क्षत्रं धारयसि, तस्मिन् क्षेत्रे अस्माकं समृद्धिः प्राप्यते च विजयः लभ्यते। अस्माकं दैवीय कृपया रक्षकाः भवेमहि च अस्माकं सम्पत्ति च समृद्धिः सुरक्षिताऽस्तु। एष वरुण देव समुद्रे स्थिरं वर्तते। -

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः।
उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥[59]
अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थाद्द्रप्सो न श्वेतो मृगस्तुविष्मान् ।[60]

अथर्ववेदे मृगशिरा, रेवती, पुष्य च कृत्तिका नक्षत्राणां देवाः क्रमशः मरुद्गणः, पूषा, बृहस्पति च अग्निः इत्यस्मिन् प्रार्थना कीता अस्ति यः ते देवाः मे प्रजा धनम् च स्रष्टुम् तथा मम आयुः वर्धयन्तु । -

सं मा सिञ्चन्तु मरुतः सं पूष सं बृहस्पतिः।
सं मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥[61]

धनिष्ठा नक्षत्रस्य देवता वसुः विषये वर्णितं अस्ति यः अष्ट प्राकृतिक शक्तयः सम्मिलितं वसु इति कथिता: - अग्निः, पृथ्वी, वायु, आकाश, सूर्य, अंतरिक्ष, चंद्रमा च नक्षत्राणि च। यजुर्वेदे वसुभिः धनं प्रदास्यताम् इति प्रार्थना कीता अस्ति । -

अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च
चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि च, एते वसवः ।[62]
अस्मे धत्त वसवो वसूनि ।[63]

ऋग्वेदेऽस्मिन् ऋचायां रेवती नक्षत्रस्य देवः पूषा च पूर्वा फाल्गुनी नक्षत्रस्य देवः भगः च उपदिश्यते यः द्वौ देवौ दूरतः, कृपया अस्मान् शुभता प्रदानताम्। पूषा अस्मान् शुभता प्रदास्यताम् एवं भगः अस्मान् धनं च कृपां च प्रदास्यताम् । -

वामं वामं त आदुरे देवो दादात्वर्यमा |
वामं पूषा वामं भगो वा देव: करुलती ||[64]

अथर्ववेदे च वाजसनेयी संहितायां प्रार्थना अस्ति यः, हे माता, यः पृथिव्याः भल्याः संरक्षणं करोति, वयं त्वां प्रार्थयामः, या सत्यधर्माभ्यां संरक्षितं अमृतस्य पत्नी अस्ति । हे अदिति, याः असाधारणं शक्तिमती, अमराः च, याः सौंदर्यपूर्णाः, वयं त्वां आह्वयामः, या कल्याणकारी अस्ति च सदैव सुरक्षा प्रदानति । -

महीमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हवामहे।
तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ [65]

अथर्ववेदे वर्णितं अस्ति यः, वयं अदिति देवीं प्रार्थयामः, याः सर्वं नियंत्रयन्ति च सदैव सुरक्षा प्रदानन्ति। हे देवी, याः नौकायाः मार्गदर्शनं करोति च बाधारहितं प्रवहन्ति, हे माता, कृपया अस्मान् कल्याणं प्रदास्यताम् । -

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्।
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसो अस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥[66]

अतः वैदिक संहितासु आधारितं, एषः पूर्णतया स्पष्टं अस्ति यत् ज्योतिषशास्त्रे वर्णितं नक्षत्रे प्राप्तवाने फलादेशः वैदिक साहित्ये उपस्थिता देवतत्त्वानां आधारभूतः अस्ति, याः विभिन्नस्वरूपाणां च प्राप्तानां ऊर्जाः विविधता च नक्षत्रे तेषां च सम्बद्धे देवतासु स्पष्टं वर्णितं अस्ति। वस्तुतः एषः सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं प्राकृतिकशक्तिभिः युक्तं अस्ति, यत्र एषां विभिन्नप्रकाराणां ऊर्जाः च विविधस्थानेषु उपस्थितानां ऊर्जाः स्वरूपाणां बोधः देवतत्त्वेन प्राप्तः अस्ति। ऋग्वेदे एषां देवताः विशेषतः प्रार्थिताः यः, युष्मिन् आकाशे फैलतां नक्षत्राणां च आकाशे स्थातुं शक्तिमत्यः देवाः, एषः भूमिं च आकाशं च संभालयन्ति। अतः एते नक्षत्राः च युष्माकं देवता अस्मान् रक्षन्तु च सम्पूर्णं शक्ति च समर्थनं प्रदास्यन्तु । -

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः।
दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥[67]

सन्दर्भ ग्रन्थः -

[1] अथर्ववेद-७.५४.२,१०.८.१७, १५.३.७, वेदत्रय -निरुक्त १.१.२, शतपथ ब्राह्मण – ५.५.५.१०, १३.४.३.३

[2] अथर्ववेद – ४.३५.६, १९.२.१२, ऐतरेय ब्राह्मण ५.३२.१, ६.१५.१, तैत्तिरीय संहिता ७.५.११.२, शतपथ ब्राह्मण ११.३.३.७, १२.३.४.११, तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.१०.११.४

[3] अथर्ववेद ७.५४.२

[4] शतपथ ब्राह्मण ११.५.८.३

[5] गोपथ ब्राह्मण १.२.१६

[6] तैत्तिरीयसंहिता, सायणभाष्य, आनन्दाश्रम, संस्कृतग्रन्थावलि, प्रथमभाग, पुणे, सन१९४०, प्रथम काण्ड, द्वितीय पृष्ठ
[7] मनुस्मृति २.६
[8] मनुस्मृति २.७
[9] मनुस्मृति १२.९७
[10] याजुषज्योतिष, वेदाङ्गज्योतिषम्, श्लोक४
[11] याजुषज्योतिष, वेदाङ्गज्योतिषम्, श्लोक३
[12] पाणिनि अष्टाध्यायी १.२.५७
[13] पाणिनि अष्टाध्यायी १.२.६०
[14] पाणिनि अष्टाध्यायी ४.१.१४६
[15] पाणिनि अष्टाध्यायी ४.२.३
[16] पाणिनि अष्टाध्यायी ४.२.२२
[17] उणादि कोष ३.१०५ । इति अत्रन् (शब्द कल्पद्रुम)
[18] अमरकोश १.३.२१.१.१ ।
[19] अथर्ववेद ६।१३।१२८।१
[20] सूर्य सिद्धान्त
[21] छान्दोग्योपनिषद ७.१.४
[22] यजुर्वेद ३०.१०
[23] अथर्ववेद १०.२.२३
[24] अथर्ववेद १५.१७.४
[25] अथर्ववेद १५.६.५
[26] अथर्ववेद ५.२४.१०
[27] अथर्ववेद १३.४.२८
[28] अथर्ववेद ६.८६.२
[29] अथर्ववेद १९.१९.४
[30] अथर्ववेद ६.११०.३
[31] श्रीमद भागवत पुराण, पञ्चम स्कन्ध, द्वाविंशोध्याय, श्लोक ८
[32] श्रीमद भागवत पुराण, पञ्चम स्कन्ध, द्वाविंशोध्याय, श्लोक ११
[33] अथर्ववेद १९.७.१
[34] अथर्ववेद १९.७.२
[35] अथर्ववेद १९.७.३
[36] अथर्ववेद १९.७.४
[37] अथर्ववेद १९.७.५
[38] श्रीमद भागवत पुराण, पञ्चम स्कन्ध, त्रयोविंशोध्याय, श्लोक ५
[39] अथर्ववेद १५.१७.४
[40] काठक संहिता ३९.९०
[41] बृहद्देवता ७.७१-७३
[42] ऋग्वेद १.१६४.४६
[43] निरुक्त ७.४
[44] निरुक्त ७.१५
[45] निरुक्त ७.६, ७.७
[46] ऋग्वेद ६.६७.६
[47] ऋग्वेद १०.६८.११, अथर्ववेद २०.१६.११
[48] अथर्ववेद ५.२१.१२
[49] ऋग्वेद ५.४१.१७
[50] शतपथ ब्राह्मण ७.२.१.११
[51] वाजसनेयी संहिता १२.६३
[52] ऋग्वेद १.११६.१९
[53] ऋग्वेद ८.३५.१७
[54] ऋग्वेद १०.१६९.४
[55] ऋग्वेद १.१३६.१
[56] अथर्ववेद ११.६.९
[57] ऋग्वेद ४.१७.१
[58] ऋग्वेद ५.२७.६
[59] ऋग्वेद ५.६४.६
[60] ऋग्वेद ७.८७.६
[61] अथर्ववेद ७.३३.१
[62] बृहदारण्यक उपनिषद ३.९.३
[63] यजुर्वेद८.१८
[64] ऋग्वेद ४.३०.२४
[65] अथर्ववेद ७.६.२ , वाजसनेयी संहिता २१.५
[66] अथर्ववेद ७.६.३
[67] ऋग्वेद ६.६७.६